

LITERARY TEXT RESEARCH

Emendation Suggestions for Selected Verses of the *Shahnameh*

Mohammad Hasan
Jalalian Chaleshtari

Associate Professor, Department of Ancient Iranian Culture and Languages, University of Tabriz, Tabriz, Iran; mb_jalalian@tabrizu.ac.ir

Article Type
Research Article

Article History
Received
April 16, 2025
Revised
December 25, 2025
Accepted
December 30, 2025
Published Online
March 21, 2026

Keywords
The Shahnameh,
Ferdowsi,
critical emendation,
manuscript,
Lectio Difficilior,
verse,
verb.

ABSTRACT

The *Shahnameh*, with its numerous extant manuscripts, stands as a precious resource in various fields of Iranian language, literature, and culture. Due to its significant importance among other Persian literary works, it demands maximum attention and careful consideration in order to prepare an accurate and highly faithful critical edition that is as close as possible to the archetype of all existing manuscripts. Given the recent corrections that have paved the way for detailed focus on the nuances of this masterpiece, it is incumbent upon researchers to contribute their views regarding the intricacies of its tales, verses, hemistiches, and words, thereby facilitating the preparation of a definitive edition. In the first part of this article, within a verse from the reign of Gayumart, the term *niyâz* “beloved and dear” is proposed instead of *be nazd-e* in previous corrections. The second part, section provides a distinct reading and interpretation of a verse from the tale of Siyâvash’s vengeance. The third concerning the tale of the crossing of Kay Khusraw, Giv and Farigis over the Oxus, addresses the originality of a challenging reading within a verse of this story and proposes a different interpretation than previously offered. The final part emphasizes a specific kind of past conditional verbs and, through examining the meaning of a verse from the tale of Davâzdah-Rox, presents a more precise interpretation compared to prior readings.

Cite this Article: Jalalian Chaleshtari, M. H. (2026). Emendation suggestions for selected verses of the *Shahnameh*. *Literary Text Research*, 30(107), 120-146.
<https://doi.org/10.22054/LTR.2025.85302.3990>

© 2026 by Allameh Tabataba'i University Press

Print ISSN: 2251-7138 **Online ISSN:** 2476-6186

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>

DOI: 10.22054/LTR.2025.85302.3990

ATU
PRESS

Introduction

The *Shahnameh*, as the greatest and most precious surviving legacy of the Persian language, literature, and culture, possesses such significance and authority that it continues to warrant scholarly investigation—until a version is achieved that most closely approximates Ferdowsi's original composition, or more precisely, the archetypal manuscript underlying all extant copies. In this process, even the minutest details must not be overlooked. A crucial point when addressing various topics within the *Shahnameh* is that any subject under consideration should be examined with the utmost precision and discernment, taking into account all possible dimensions of the issue. Generalized assertions or conclusions lacking the necessary scholarly caution must be avoided, so that any established interpretation may serve either as a definitive contribution to future critical editions or, at the very least, provide editors with the full range of possibilities for renewed investigation.

Adopting this perspective, the present study focuses on four verses drawn from the narratives of Gayumart's reign, the vengeance for Siyâvash, the crossing of the Oxus by Kay Khusraw and Giv, and the battle of the Davâzdah Rox. For each of these passages, an effort has been made to propose a reading and interpretation that is most consistent with the principles of critical textual editing.

Method

Research of this kind is fundamentally grounded in the text itself—regarded as the primary source—along with its manuscripts. This means that, in addition to collating and evaluating the variant readings preserved in the extant copies of the work and assessing the degree of reliability of each reading (based both on numerical support and on the relative authority of the manuscripts), the study also draws upon the linguistic capacities of the text (grammatical and stylistic), the recurrence of themes within it, and parallels in other works that contain the subject under discussion.

The process begins with an examination and comparison of the passage in question—whether a verse, hemistich, phrase, or word—across the different manuscript traditions, in order to determine the forms in which it has been transmitted. Next, the number of authoritative manuscripts supporting each variant is identified. Following this, principles such as the “*Lectio difficilior potior*” and the criterion of “*Utrum in alterum abiturum erat*” are employed as effective measures to assist in establishing the most accurate form of the text.

Literature Review

Since all four cases examined in this article pertain to verses from the *Shahnameh*, the principal sources consulted are both the earlier and more recent critical editions of the epic (Mohl, Moscow, Khâleghi-Motlagh, Kazzâzi, Jeyhuni, and Behfar), as well as the manuscripts of the *Shahnameh* themselves—whether those whose readings Khâleghi-Motlagh recorded in the

footnotes of his edition, or those not utilized by him. Given that no independent study has been devoted specifically to the passages under discussion, the manner in which each has been recorded in the aforementioned editions, together with the interpretations and explanatory notes offered by the editors, has been presented under each case.

Niyáz

The word *niyáz* in the sense of “beloved” or “dear one,” occurs several times in the *Shahnameh*. In a verse from the story of Gayumart’s reign, the existing editions record the phrase *be nazd-e niyā* “in the presence of the grandfather” in a line that depicts the emotional bond between grandfather and grandson. However, the reading *niyāz-e niyā* “the beloved of the grandfather” is attested as a variant in some manuscripts. The evidence and arguments presented in this article demonstrate that, both because of the relative difficulty of the form *niyāz-e niyā* and because of Ferdowsi’s evident preference for employing *niyāz* in contexts of emotional relationships elsewhere in *Shahnameh*, the reading *niyāz* should be adopted in place of *be nazd*.

Nabinad or Bebandad or Nabanda?

In a verse from the story of Siyāvash’s vengeance, Rostam declares that he will spare no sacrifice in avenging Siyāvash’s blood. One hemistich in this section is transmitted as *nabinad do chashmam magar gard-e razm* “my eyes shall see nothing but the dust of battle” in all manuscripts except the Florence codex. The interpretation offered by editors based on the reading *nabinad* diminishes the hyperbolic emotional force of Rostam’s words, rendering the line unexpectedly weak and trivial within the context of his speech.

By adopting instead the Florence manuscript’s reading *nabanda*, the meaning of the hemistich becomes: “Sleep and repose shall never hinder the pursuit of Siyāvash’s vengeance; rather, only the dust of the battlefield shall close my eyes.” This reading not only preserves the intensity of Rostam’s vow but also aligns with the rhetorical exaggeration characteristic of his speech.

Parastār o gar bar sar-ash tāj mäh

In the episode of Giv’s journey to Turan to bring Kay Khusraw and Farigis to Iran, when the three arrive at the banks of the Oxus and request a boat from the mariner, the latter demands one of four things from Giv: his armor, his black steed, or “the *servant*, or *bar sar-ash tāj mäh*.” Regarding the last two items, there is no consensus among the manuscripts or editors, and uncertainty arises as to who is meant by *servant* and to whom the phrase *bar sar-ash tāj mäh* refers.

The contextual evidence indicates that *parastār* should be understood as referring to Farigis, while the final phrase points to Kay Khusraw. The arguments advanced in the article demonstrate that the expression *bar sar-ash tāj mäh* signifies “the moon who bears a crown upon his head,” with *mäh* here denoting Kay Khusraw himself.

Nâz and Two Conditional Past Verbs

This section concerns a verse from the episode of Gostaham's pursuit of Lahhāk and Farshidvard in the story of the Battle of Davâzdah Rox. The verse, which has been transmitted with textual variations across existing editions, appears in Khâleghi-Motlagh's edition as follows:

"Gar ū ranj bar nâz nagẓinadi / setâyesb bar-in gunē key binadi."

In other editions, the word *nâz* is replaced with *mehr*. In this article, however, it is argued that the correct reading should remain *nâz*, with the meaning of "ease and comfort." Regarding the verbs in the verse, other textual evidence from *Shahnameh* indicates that they should be understood as conditional past forms in the third person singular, marked by the additional *-i* ending.

Conclusion

In light of the explanations provided for each of the four cases discussed above, the following readings are ultimately proposed:

- First case: *niyâz-e niyâ yâdgâr-e pedar / niyâ parvaride mar u râ be bar* (*The beloved of the grandfather, the memorial of the father / The grandfather raised him at his side*)
- Second case: *nabandad do chashmam magar gard-e razm / harâm ast bar jân-e man jâm-e bazm* "My eyes shall never be closed except by the dust of battle / The cup of feasting is forbidden to my soul." This reading both conveys the semantic coherence of the two hemistiches and represents the more difficult variant, while also preserving the rhetorical elegance and hyperbolic force of the passage.
- Third case: *zereb khâham az to, gar asb-e siyâb / parastâr, agar bar sar-asb tâj mâh* "I will take armor from you, or the black steed / The attendant, or the moon who wears a crown upon his head." Here, the difficult reading adopted by Khâleghi-Motlagh is retained, though interpreted differently: *parastâr* refers to Farigis, while *mâh* designates Kay Khusraw and *bar sar-asb tâj* as the epithet for *mâh*.
- Fourth case: *gar ū ranj bar nâz nagẓidiyi / setâyesb bar-in gunē kay didiyi?* "If he did not choose hardship over ease / How could he have seen such praise?" This reading combines Khâleghi-Motlagh's and Jeyhuni's edition, preserving the more difficult form *nâz* in place of *mehr*, while also maintaining the correct conditional past verb forms, consistent with Ferdowsi's usage.

پیشنهادهایی در تصحیح چند بیت از چند داستان شاهنامه

محمدحسن جلالیان
چالشری

دانشیار، گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران؛ mh_jalalian@tabrizu.ac.ir

چکیده

شاهنامه با دست‌نویس‌های فراوانی که از آن در دست است، منبعی گران‌بها در زمینه‌های گوناگون زبان و ادب و فرهنگ ایران است. این اثر به لحاظ اهمیت چشم‌گیری که در میان سایر آثار زبان فارسی دارد، درخور حداکثر توجه و تعمق در راستای فراهم آوردن تصحیحی دقیق و هر چه نزدیک‌تر به کهن نسخه مادر همه نسخه‌های باقی‌مانده از آن است. از آن‌جاکه تصحیح‌های انجام‌شده اخیر راه را برای تمرکز و دقت در جزء جزء این اثر گشوده‌اند، بر پژوهندگان این اثر فرض است که با ارائه نظرات خود در خصوص جزئیات داستان‌ها و ابیات و مصرع‌ها و لغات، راه را برای تهیه تصحیح نهایی آن فراهم کنند. در بخش نخست این نوشتار، در بیتی از پادشاهی گیومرت، واژه نیاز به معنای «محبوب و عزیز» به جای به نزد در تصحیح‌های پیشین نشانده شده است. در بخش دوم، به ارائه خوانش و برداشتی متفاوت از بیتی از داستان کین‌خواهی سیاوش پرداخته شده است. در بخش سوم، که مربوط به داستان گذرکردن کیخسرو و گیو و فریگیس از جیحون است، به مسئله اصالت قرائتی دشوار در بیتی از این داستان پرداخته شده و برداشتی متفاوت از آنچه پیش‌تر ارائه شده، پیشنهاد گردیده است و در بخش پایانی، با انگشت نهادن بر گونه خاصی از افعال ماضی شرطی و نیز تمرکز بر معنای بیتی از داستان دوازده رخ، خوانش و معنایی دقیق‌تر از نظرات پیشین برای آن مطرح گردیده است.

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۱/۲۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۱۰/۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۱۰/۰۹

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها

شاهنامه،

فردوسی،

تصحیح انتقادی،

دست‌نویس،

ضبط دشوار،

مصرع،

فعل.

استناد به این مقاله: جلالیان چالشری، محمدحسن. (۱۴۰۵). پیشنهادهایی در تصحیح چند بیت از چند داستان شاهنامه. متن پژوهی

ادبی، ۳۰(۱۰۷)، ۱۴۶-۱۲۰. <https://doi.org/10.22054/LTR.2025.85302.3990>

© ۱۴۰۵ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۷۱۳۸

شاپا الکترونیکی: ۲۴۷۶-۶۱۸۶

نشانی وبگاه: ltr.atu.ac.ir

مقدمه

شاهنامه بزرگترین و گرانبهارترین میراث بازمانده از زبان و ادب و فرهنگ ایران است و وجود دست‌نویس‌های فراوان از این اثر، نشانه درک ایرانیان از اهمیت این شاهکار ادب فارسی در حفظ و پاسداشت هویت و وحدت ملی و عشق و علاقه آنان به تاریخ ملی و داستان‌های دلکش آن است. شاهنامه از این میزان اهمیت و اعتبار برخوردار هست که تا رسیدن به صورتی با حداکثر نزدیکی به سروده فردوسی یا، به بیان بهتر، کهن دست‌نویس مادر همه دست‌نویس‌های موجود، همچنان مورد پژوهش و تحقیق قرار گیرد و حتی از ریزترین جزئیات آن چشم‌پوشی نشود. در دوره معاصر، پس از نخستین گامی که ترنر مکان در ارائه تصحیح شاهنامه برداشت، بازار تصحیح این اثر روزبه‌روز گرم‌تر شد و امروزه چندین تصحیح از آن در دست علاقه‌مندان و پژوهشگران حوزه‌های مختلف زبانی، ادبی، تاریخی و اسطوره‌شناختی و هنرشناسی و غیره است. جدی‌ترین و سرنوشت‌سازترین تلاشی که در این راه صورت گرفت، تصحیح خالقی مطلق است که علاوه بر ارائه تصحیح علمی - انتقادی، ضبط معتبرترین دست‌نویس‌ها را نیز در اختیار خوانندگان قرار داد و این راهی شد که امروز پژوهندگان با استفاده از این ضبط‌ها و نیز با مراجعه به برخی نسخی که پس از آن به صورت افست منتشر شدند، و با مقایسه با سایر تصحیح‌های موجود، به مطالعه و دقت در خوانش‌های این تصحیح پرداخته و در پالودن هر چه بیشتر داستان‌ها و ابیات و لغات آن گام بر دارند. این کوشش‌های مبارک که، خود، وام‌دار تصحیحات پیشین، به‌ویژه تصحیح خالقی مطلق‌اند، خود، ابزاری ضروری و کارآمد برای تصحیح نهایی شاهنامه خواهند بود و مصحح یا مصححانی که از این پس، اقدام به تصحیح مجدد شاهنامه می‌ورزند، مستغنی از حاصل این تلاش‌ها نخواهند بود. نکته‌ای که در این گونه آثار باید بدان توجه کرد، این است که مطلبی که بدان پرداخته می‌شود، با حداکثر دقت و تیزی و با در نظر گرفتن تمامی زوایای موضوع، مورد واکاوی قرار گیرد و از طرح و ارائه نظرات کلی و به دور از احتیاط لازم علمی پرهیز شود تا نظری که در آنها به اثبات می‌رسد، بتواند به عنوان نظر نهایی در تصحیح یا تصحیحات آینده به کار آید و یا دست‌کم تمامی امکانات تحقیق مجدد را در اختیار مصحح قرار دهد. با این رویکرد، در این نوشتار، به چهار بیت از داستان‌های پادشاهی گیومرت، کین‌خواهی سیاوش، گذشتن کیخسرو و گیو از جیحون و جنگ دوازده رخ پرداخته شده است و کوشش شده تا برای هر یک خوانش و معنایی که با قواعد تصحیح انتقادی سازگاری بیشتری دارد، ارائه شود.

پیشینه پژوهش

از آن جاکه هر چهار موردی که در مقاله بدانها پرداخته شده، مربوط به ابیاتی از بخش‌های مختلف شاهنامه هستند، مهم‌ترین منابع مورد استفاده، تصحیح‌های قدیم و جدید شاهنامه (مُل، مسکو، خالقی مطلق، کزازی، جیحونی و بهفر) و علاوه بر آن، دست‌نویس‌های شاهنامه - چه آنها که خالقی مطلق در پانوش تصحیح خود ضبط‌های آنها را ذکر کرده و چه آنها که مورد استفاده ایشان نبوده - هستند. بدین دلیل که در مورد موضوعات مورد بحث این نوشتار، اثر مستقلی نگاشته نشده است، نحوه ثبت هر یک در تصحیح‌های نامبرده و برداشت‌ها و توضیحات مصححان در خصوص آنها، جداگانه، در ذیل هر یک مطرح شده است.

روش پژوهش

چنین پژوهش‌هایی اساساً مبتنی بر خود متن، به عنوان نخستین ابزار و دست‌نویس‌های آنها است؛ بدین معنی که علاوه بر مقایسه و سنجش ضبط‌های نسخه‌های موجود از آن اثر و برآورد میزان اعتبار هر یک، به لحاظ میزان برخورداری از پشتوانه عددی و اعتبار نسخه‌ها، از ظرفیت‌های زبانی (دستوری و سبکی) اثر و مسأله تکرار موضوعات در آن، یا سایر آثاری که حاوی موضوع مورد بحث هستند، بهره گرفته می‌شود. ابتدا موضوع مورد بحث (بیت، مصرع، عبارت و یا واژه) به لحاظ اینکه در تصحیحات و نسخه‌های متفاوت اثر به چه صورت‌هایی ضبط شده، مورد بررسی و مقایسه قرار می‌گیرد و سپس، این که از نظر شمار چه تعداد از نسخه‌های معتبر از ضبط‌ها پشتیبانی می‌کنند، مشخص می‌گردد. هر چند پشتوانه عددی نسخ معتبر از یک ضبط می‌تواند حائز اهمیت باشد، این نکته همیشه تعیین‌کننده صحت آن ضبط نیست؛ زیرا ممکن است در یک نسخه مادر یک شاخه از نسخ، تصحیفی رخ داده باشد و این صورت تحریف شده به همه نسخه‌های منشعب از آن تسری یافته باشد. در اینجا موازین تصحیح انتقادی می‌توانند راهگشا باشند. قواعدی همچون «ارجحیت ضبط دشوار»^۱ و «کدام صورت به دیگری تبدیل شده است»^۲ جزء مهم‌ترین این موازین‌اند. نخستین از این دو حاکی از این است که ضبطی که به لحاظ واژگانی، دستوری و مفهومی نسبت به سایر ضبط‌ها دشوارتر و دارای پیچیدگی بیشتر است، احتمالاً تراویده قلم نویسنده اصلی متن است و دیگری مبتنی بر این است که چه فرایندهای (نگارشی، استدلالی و برداشتی و غیره) ممکن است سبب تبدیل یک

1. Lectio difficilior potior

2. Utrum in alterum abiturum erat

ضبط به ضبط یا ضبط‌های دیگر شده باشد و بر اساس این فرایندها، کدام صورت به صورت‌های دیگر گشتگی یافته است. در هر چهار بخش این نوشتار کوشش شده است تا صحت هر مورد پیشنهادی بر اساس این موازین سنجیده شود.

یافته‌ها

۱. نیاز

معنای «گرامی، عزیز و محبوب» واژه‌های نیاز و نیازی بر کسی از اهل ادب پوشیده نیست و این دو صورت در شاهنامه چند باری به کار رفته‌اند (۱۳۸۶: ۵۱۶/۱۲۱/۱ و ۵۱۷، ۹۹۴/۸۷/۳، ۵۵/۱۰۸/۳ و احتمالاً ۱۸۲۵/۱۲۳/۶). از این میان، دو مورد نخست که مربوط به داستان کشته شدن ایرج‌اند، در برخی از دست‌نویس‌ها تصحیف شده‌اند و مورد آخر، که در واقعه مرگ اسکندر آمده^۱، در همه نسخه‌های مورد استفاده خالقی مطلق و نیز سعدلو و سن‌ژوزف به صورت «دلاور» آمده و او بر اساس صورت بیاری نسخه لیدن، آن را به شکل نیازی تصحیح قیاسی کرده است. در پادشاهی گیومرت، پس از کشته شدن سیامک و سوگواری یک‌ساله گیومرت بر او، سخن به اینجا می‌رسد که سیامک را پسری بوده است:

سیامک خجسته یکی پور داشت	که نزد نیا جای دستور داشت
گرانمایه را نام هوشنگ بود	تو گفتی همه هوش و فرهنگ بود
بنزد/به نزد نیا یادگار پدر	نیا پروریده مر او را به بر

(۱۳۸۶: ۵۲/۲۴/۱-۵۰؛ ۱۳۹۳: ۵۵/۱۳/۱)

جز چهار نسخه^۲ و، آ، ل و سعدلو که در آغاز بیت سوم نیاز را دارند، مابقی به نزد دارند. آنچه در نسخه سن‌ژوزف بر این بیت گذشته دیدنی است: در متن به قلم اصلی چنین آمده است: نیاز نیا بُد نگار پدر و در زیر آن به قلمی متفاوت نیاز با خطی در زیر مشخص شده و در کنار خط معنای آن به صورت احتیاج نوشته شده و با این برداشت از این واژه، اقدام به اصلاح مصرع شده است: بنزد نیا یادگار پدر و جالب اینکه بعد از بنزد ابتدا واژه‌ای که معلوم نیست پسر است یا پدر نوشته و آن را خط زده است. مُل (۱۳۵۳: ۱۷/۱)، مسکو (۱۹۶۰: ۳۱/۱)، کزازی (۳۱/۱)، جیحونی (۱۳۸۰: ۲۱/۱) و

۱. سر تنگ تابوت کردند سخت/ شد آن شاخ گستر نیازی درخت.

بهفر (۱۱۵/۱) همگی به نزد را در متن نشانده‌اند. هرچند نیاز نسبت به به نزد پشتوانه چشم‌گیر عددی نسخه‌ها را ندارد، به دلایلی که در ادامه خواهد آمد، ضرورت است که میزان برتری یکی بر دیگری سنجیده شود. نخست اینکه در میان این چهار نسخه، ل^۱، چنان که خالقی در وصف آن آورده (۱۳۹۰: ۱۵۱-۱۵۰)، جزء نسخه‌های نسبتاً معتبر شاهنامه به شمار می‌آید و سعدلو و سن‌ژوزف نیز در میان معتبرترین نسخ موجود شاهنامه‌اند. ددیگر اینکه نیاز، به لحاظ دشواری، قابل مقایسه با به نزد نیست و این صورت است که می‌تواند به دیگری بدل شده باشد و نه برعکس. سدیگر اینکه نزد نیا در دو بیت پیشتر از این نیز آمده است و ممکن است از آنجا به بیت مورد نظر ما رسوخ کرده باشد. چهارم اینکه درحالی که در دو بیت پیشتر نزد نیا آمده، تکرار آن نه فقط لطف و ملاحظتی ندارد که قبح و کراهتی به بیت تحمیل می‌کند. حتی اگر پیشتر هم نیامده بود، چه ضرورتی داشت که فردوسی بگوید «هوشنگ یادگار سیامک به نزد گیومرت بود»؟ از یک دیدگاه، مگر قرار است پس از کشته شدن چنان عزیز فرزندی، پسر او به نزد که به یادگار باشد؟ یا با رویکردی دیگر، مگر هوشنگ یادگاری از پدرش تنها برای گیومرت بوده است؟ مگر این یادگار برای مادر و سایر خویشان و به عنوان پادشاهی توانا، یادگاری برای جهانیان نبوده است؟ پنجم اینکه در ابیاتی که امروزه در آنها نسبت به نیاز و نیازی اطمینان داریم، فردوسی دقیقاً آنها را در چنین روابط خانوادگی پدر و فرزندی و یا برادری به کار برده است: برای ایرج نسبت به فریدون (۱۳۸۶: ۵۱۷/۱۲۱/۱ و ۵۱۸)، ریونیز نسبت به پدرش کی‌کاوس (همان: ۵۵/۱۰۸/۳) و نیز هم او نسبت به برادرش فریبرز (همان: ۹۹۴/۸۷/۳).^۱ از این رو بسیار محتمل است که در اینجا نیز که فضای داستان کاملاً آکنده از احساسات پدر و فرزند و نوه است، فردوسی از این واژه با بار معنایی فوق‌احساسی بهره گرفته باشد. در بیت سپسین نیز شدت علاقه گیومرت به این نوه که یادگار فرزند کشته‌شده‌اش بوده، صراحتاً اشاره شده است:

نیایش به جای پسر داشتی جزو بر کسی چشم نگماشتی

و آیا روا نیست که در حالی که نیا پروریده مرا/و به بر، که نشان‌دهنده مهر و علاقه بسیار این نیا به نوه است، در مورد او نیاز نیا گفته شود؟ ششم اینکه نشان دادن نیاز به جای به نزد یکی از شاهکارهای واج‌آرایی سرشار از احساس از طریق صامت‌های نرم «ن» و «ی» ایجاد می‌گردد: نیاز، نیا، یادگار و

۱. ولف تنها معنای معمول و شناخته‌شده واژه نیاز را در برابر آن نهاده و نیازی را در بیت کنون خواه تاجش ده و خواه تخت/شد آن شاخ‌گستر نیازی درخت که مل به جای آن کیانی ثبت کرده بوده، بر اساس تصحیح مکن با تنها همین شاهد مدخل کرده و معنای «نیازمند» (bedürftig) را برای آن در نظر گرفته است (۱۹۶۵: ۸۲۹).

نیا. فردوسی در جایی دیگر نیز، علاقه خویش را به جناس نیا و نیاز (البته در معنای معمول آن) نشان داده است:

پیاده شد و برد پیشش نماز
به دیدار او بُد نیا را نیاز

(۱۳۸۶: ۶۸۳/۴۶۸/۲)

آخرین و نه البته کم‌اهمیت‌ترین دلیل این است که فردوسی در موردی دیگر از مواردی که نیاز را به کار برده (۹۹۴/۸۷/۳)، در ساخت مصرع حاوی آن، از فرمول «نیاز + x و او عطف + z - y» (نیاز فربرز و جان پدر) استفاده کرده است که عیناً منطبق با ساختار به کاررفته در این مصرع است و یا در مورد دیگر (۵۵/۱۰۸/۳) با مکتبی در میان مصرع، پس از نیاز x ساختاری شبیه به همین مصرع را ایجاد کرده است (نیاز پدر، خسرو ماه‌روی).

دلیل اینکه چرا به جای نیاز کاتبان به نزد را نشانده‌اند و نه واژه‌ای دیگر را، می‌تواند تبعیت از سابقه ذهنی و اتکاء به حافظه بوده باشد. فردوسی در دو جای دیگر در عبارتهایی تا حدی تکراری یادگار را با به نزد ... همراه آورده است. نخستین از این دو، در داستان زال است. پس از اینکه پدرش، سام نریمان، او را از البرز کوه باز گرداند، او را به بزرگان سپرد و خود راهی جنگ گرساران و مازندران شد. او به بزرگان چنین سفارش کرد که:

بدانید کین زینهار من ست
بنزد شما یادگار من ست

(۱۳۸۶: ۲۳۱/۱۸۸/۱)

دومین مورد، در پایان پادشاهی کیخسرو است که او در مورد گیو گودرز به ایرانیان این گونه سفارش می‌کند که:

بدانید کو یادگار منست
بنزد شما زینهار منست

(۱۳۸۶: ۲۸۹۶/۳۵۶/۴)

ممکن است ادعا شود که فردوسی در بیت مورد بحث حاضر نیز همین ساختار تکراری این دو داستان را به کار برده، و این دو، خود، شواهدی برای صحت به نزد در این بیت هستند. علاوه بر دلایلی که در بالا در ارجحیت نیاز بر به نزد ذکر شد، باید به این نکته توجه کرد که فضای حاکم در

این دو مورد اخیر با آنچه در بیت مورد بحث می‌گذرد، تفاوت اساسی دارد. در این دو بیت، گوینده (سام و کیخسرو) برای جلب حمایت و پشتیبانی از کسی (زال و گیو)، او را به نزد مخاطبان خود یادگار می‌نهد و با آوردن به نزد شما ضرورت پاسداشت و یا تبعیت از او را به آنها گوشزد می‌کند. این در حالی است که در بیت داستان گیومرت، خبری از چنین سپردن و جلب حمایتی نیست و هوشنگ یادگاری عزیز از فرزند ازدست‌رفته است و اینکه او یادگار پدر مقتولش است، قطعاً ضرورتی را برای اینکه به که سپرده شده است، ایجاب نمی‌کند.

با این توضیحات می‌توان با اطمینان، صورت صحیح بیت را به شکل زیر در متن نشاناد:

نیاز نیا یادگار پدر نیا پروریده مر او را به بر

۲. نبیند یا ببندد؟

در آغاز داستان کین سیاوش، چون خبر کشته شدن سیاوش به تهمتن می‌رسد، پس از یک هفته سوگواری در زابل، روی به دربار کاووس می‌نهد و پس از رسیدن بدانجا و نکوهیدن کاووس و کشتن سودابه، و سوگواری مجدد یک هفته‌ای، به هشتم نزد نای رویین و کوس و راهی جنگ با توران می‌شود. در آغاز با سخنانی سوزناک که جزو تأثیرگذارترین صحنه‌های سوگ شاهنامه است، عزم خود را برای گرفتن کین سیاوش به پهلوانان و سپاهیان بیان می‌دارد و آنان را برای این نبرد بر می‌انگیزد. به دلیل اینکه ابیات حاوی این سخنان در ارتباط با یکدیگرند و اتخاذ تصمیم در مورد آنها موقوف به در پیش چشم داشتن همه آنهاست، به جز سه بیت، ناگزیر از نقل سایر ابیات هستیم:

۶۸	بدیشان چنین گفت رستم که من	برین کین نهادم دل و جان و تن
۷۲	برین کینه تا در جهان زنده‌ام	به درد سیاوش دل آگنده‌ام
۷۳	بر آن تشت زرین کجا خون اوی	فرو ریخت ناکاردیده گروی
۷۴	بمالید خواهم همی روی و چشم	مگر بر دلم کم شود درد و خشم
۷۵	وگر همچنانم برد بسته‌چنگ	نهادن ^۱ به گردن یکی پالهنک
۷۶	به خاک افکند خوار چون گوسپند	دو دستم ببندد به خم کمند

۱. شاید صورت ساده‌تر نهاده که اغلب نسخه‌ها آن را پشتیبانی می‌کنند، بر این صورت مرجح باشد. این نکته نیازمند تحقیقی جداگانه است.

۷۷ وگر نه من و گرز و شمشیر تیز بر انگیزم اندر جهان رستخیز
۷۸ نبیند دو چشم مگر گرد رزم حرامست بر جان من جام بزم

(۱۳۸۶: ۴/۲-۷۸/۳۸۳-۶۸-۱۳۹۳؛ ۴۰۵/۱-۴۰۶-۶۷/۷۷)

موضوع بحث این بخش، نخستین واژه از آخرین بیت از ابیات بالاست. به جز نسخه فلورانس که این واژه را به صورت **بندد** نگاشته، تمامی نسخه‌های دیگر، آن را به صورت **نبیند** یا **نه بیند** ثبت کرده‌اند. تنها، نسخه پاریس مورخ ۸۴۴ **نه بیند** دارد که مل هم همین صورت را در متن خود جای داده است (۱۳۵۳: ۷۸/۲۲۰/۲). شاهنامه تصحیح مسکو (۱۹۶۵: ۱۷۳/۳)، جیحونی (۱۳۸۰: ۴۶۹/۱) و بهفر (۱۴۰۲: ۲۴/۷) **نبیند** را برگزیده‌اند. بنداری این بخش را مختصر کرده و بخش مربوط به ابیات بالا را چنین ترجمه کرده است: «فانی قد و طنت نفسی علی ان أتوغل بلاد أفراسیاب، و أجعل نفسی وقفا علی الحرب حتی آخذ بثار سیاوخش أو أقتل کما قتل»^۱ (بنداری ۱۹۳۲: ۱۸۷). از این ترجمه، دریافت نحوه برداشت مترجم از بیت پایانی ناممکن است. خالقی مطلق توضیحی در خصوص علت کنار نهادن ضبط فلورانس و یا معنای بیت نداده است. بهفر بیت را چنین شرح کرده است: «جز خاک میدان نبرد بر هر چیز دیگری چشم فرو خواهم بست؛ [از این پس لذت و سرمستی] می‌گساری و بزم بر جان من حرام است» (همانجا). کزازی از این میان، واژه را به صورت **ببندد** ضبط کرده (۱۳۹۰: ۲۵۸۹/۱۱۷/۳) و در شرح این بیت و بیت پیش از آن چنین آورده که «رستم می‌گوید: «از این پس، من همواره با گرز و شمشیر خواهم بود و هنگامه‌ای شگرف در جهان بر خواهم انگیزخت، مگر آنکه در جنگ کشته شوم و چشم از جهان فرو بندم» و در ادامه چنین آورده که «رستم می‌گوید که تا کین سیاوش را نستاند آرام نخواهد گرفت، مگر آنکه گروی زره او را نیز دست فرو بندد و مانند گوسپند سر ببرد» (همان، ۵۱۴). او در مورد **نبندد** فلورانس چنین آورده که «شیواتر است و با پندارشناسی پهلوانی و حماسی سازگارتر. از دید هنری نیز، این ریخت نغزتر و زیباتر است؛ زیرا در آن دو بن‌مایه پندارشناختی با هم در آمیخته است: یکی **بر خاک فرو افتادن** و دو دیگر **چشم فرو بستن** که هر دو کنایه‌هایی اند ایما از مردن» (همان، ۵۱۴-۵۱۵).

با وجود پشتیبانی قریب به اتفاق نسخه‌ها از **نبیند**، در اینکه **نبیند** صورتی ساده و سراسر تر نسبت به ضبط اقدم نسخ است، تردیدی نیست؛ اما در اینکه کزازی با وجود انتخاب صورت دشوارتر، در مورد برداشت خود از دو بیت آخر رویکردی دوپهلوی و متناقض در پیش گرفته یا به تعبیری یکی به

۱. من بر آنم که به بلاد افراسیاب فرو روم و خود را بدین جنگ سپارم تا انتقام سیاوش بستانم یا کشته شوم (آیتی، ۱۳۸۰: ۱۵۷)

میخ و یکی به نعل کوبیده، شکی وجود ندارد. از سویی او بیت پیش از بیت سپسین (وگر نه من و ...) را با بیت آخر معنی کرده و از توضیح او جز موقوف‌المعانی بودن این دو بر نمی‌آید و از دیگر سو، تلویحاً دو بیت آخر را در توالی ساختاری و معنایی ابیات پیشین قرار داده است. در هر حال کزازی مگر را در بیت واپسین در معنای مگر آنکه معنا کرده که قید شرط است.

چنان که از آغاز بیت ۷۵ (وگر همچنانم ...) و بیت ۷۷ بر می‌آید، با شرطی مواجه هستیم. یا گروهی زره مرا به همان گونه (که سیاوش را = همچنانم) دست‌بسته و پالهنک بر گردن نهاده چون گوسپندی به خاک افکند، یا (= وگر نه) «من و گرز و شمشیر تیز - بر انگیزم اندر جهان رستخیز». پس عملاً تکلیف بیت ۷۷ روشن است؛ این بیت در ادامه تسویه و تخییری است که با بیت ۷۵ آغاز شده است: «یا چنان می‌شوم یا چنین می‌کنم». اگر این تعبیر درست باشد، آنگاه این پرسش پیش می‌آید که درحالی که بیت ۷۵ بیتی است که با قبل از خود ارتباطی ساختاری ندارد، «و» (در «وگر») در آغاز این بیت را چگونه باید توجیه کرد؟ حدس نگارنده این است که کاتبان، همگی، دو بیت ۷۵ و ۷۶ را در توالی ابیات پیش از آنها در نظر آورده‌اند؛ بدین گونه که «بر آن تشت زرینی که گروهی خون او را ریخت روی چشم خواهم مالید تا درد و خشم من فروکش کند، حتی اگر مرا نیز همچون او (=سیاوش) دست‌بسته و ... همچون گوسپند بر خاک افکند». در غیر این صورت آغاز بیت ۷۵ می‌باید به صورت «اگر» باشد. فعلاً این حدس به دلیل اینکه هیچ نسخه‌ای آن را تأیید نمی‌کند، در حدّ یک فرض باقی می‌ماند. با این حال، وگر نه در بیت ۷۷ کوچکترین تردیدی در اینکه این بیت در توالی ابیات ۷۵ و ۷۶ است، باقی نمی‌گذارد و نتیجتاً بیت پایانی (نبیند/ ببندد ...) بیتی مستقل از ابیات پیش از خود خواهد بود. حتی اگر شرح نخست کزازی را که دو بیت ۷۷ و ۷۸ را یک جا و مرتبط با هم تعبیر می‌کند، بپذیریم، آنگاه مصرع دوم بیت پایانی، معلق و بی‌ارتباط با کلّ سخنان تهمتن و مصرع نخست بیت حاوی آن باقی می‌ماند.

اگر به همان نبیند ساده‌تر و دارای پشتوانه حدّ اکثری نسخه‌ها باز گردیم، بیت پایانی استقلال و معنای کامل خود را به دست می‌آورد و مضاف بر آن، توالی دستوری و منطقی ابیات ۷۵-۷۷ به شکل «(و) گر ... وگر نه» حفظ می‌شود و دیگر ضرورتی برای تعبیر دو گانه و دوپهلوی ابیات وجود نخواهد داشت: «یا گروهی زره مرا نیز همچون سیاوش می‌کشد یا من رستخیز در جهان می‌انگیزم. (در هر حال) چشم من جز گرد رزم نخواهد دید و دیگر جام می‌رانخواهم مزید». در این خوانش، مگر بیت واپسین، در بیان استثنا، که رایج‌ترین کاربرد آن و نخستین معنای آن در فرهنگ‌هاست، خواهد بود

(نک لغتنامه دهخدا و فرهنگ سخن). تنها ایراد این خوانش ساده تر بودن صورت نبیند است در برابر ضبط اقدم نسخ. آیا می توان توجیهی برای ضبط اقدم نسخ به دست داد؟

اگر به ضبط دشوار اقدم نسخ باز گردیم، می توان برای آن خوانشی ارائه کرد که هم معنای مستقل بیت آخر را فراهم کند و هم معنایی را که با مصرع دوم این بیت سازگارتر باشد، به دست دهد. اگر دوباره به این واژه نظری افکنده شود، دیده می شود که مشخص نیست که نقطه زیرین بخش نخست واژه در زیر کدام حرف از دو حرف نخستین است؛ حرف نخست یا حرف دوم؟ در هر حال یکی از این دو حرف بی نقطه می ماند. اگر این تنها نقطه را از آن دندانه دوم در نظر آوریم و حرف نخست را «نون» بدانیم، «نبندد» بدست می آید^۱:

نبندد دو چشمم مگر گرد رزم حرام است بر جان من جام بزم

اگر در ابیات پیشین به سخنان رستم توجه شود، او دو بار دیگر از حرام کردن هر گونه آسایش و راحت بر خود سخن می گوید:

۳۹ به دادار دارنده سوگند خورد	که هرگز تنم بی سلیح نبرد
۴۰ نباشد، نه رخ را بشویم ز خاک	سزد گر نباشم برین سوگ پاک ...
۵۵ کنون من دل و مغز تا زنده ام	برین کینه از آتش آگنده ام
۵۶ همه جنگ با چشم گریان کنم	جهان چون دل خویش بریان کنم

او سوگند می خورد که هرگز جامه رزم از تن بیرون نکند و رخ از خاک نشوید و از این سوگ پاک نگردد و تا زنده است دل و مغزش از آتش کینه آگنده باشد و با چشم گریان در این کینه بجنگد. در این بیت نیز همین مضمون با بیانی دیگر تکرار شده است: او در اینجا خواب و مستی را بر خود حرام می کند و می گوید که جز گرد و خاکی که از میدان رزم به پا می شود چیزی (= خواب) باعث بسته شدن چشم او نمی شود و هرگز تن به خواب و مستی نخواهد داد. این معنی نسبت به نبیند از چند جهت برتری دارد: نخست این است که مفهوم دیریاب تری نسبت به آن دارد و از این رو دشوارتر است و همین امر، در کنار شباهت نوشتاری، سبب گشتگی آن به نبیند شده است. دیگر اینکه منطقی تر است؛ بدین معنی که با مستثنی کردن گرد رزم، گرز و شمشیر و نیزه و بسیاری ابزار جنگ نیز که لوازم جنگ اند، کنار نهاده می شوند و حتی اگر منظور گوینده زیبایی های

۱. جالب اینکه بر خلاف کُرّازی که این واژه را به صورت «نبندد» در نظر گرفته، خالقی مطلق و بهفر بی آنکه نسبت به به مسئله نقطه در این واژه اشاره کنند، آن را در نسخه «نبندد» دیده اند.

جهان باشد، باز منطقی به نظر نمی‌رسد که بگوید «چشم من جز گرد رزم چیزی را نخواهد دید». سدیگر اینکه مبالغه‌ای قوی‌تر به دست می‌دهد؛ بدین صورت که خواب را که لازمه زیستی هر فردی است و بدون آن شخص زنده نخواهد ماند، بر خود حرام کرده است. چهارم اینکه با جام بزم مصرع دوم که حاصل آن مستی است و با خواب در ارتباط است، رابطه منطقی‌تری ایجاد می‌کند.

۳. پرستار و گر بر سرش تاج ماه

در داستان رفتن گیو به ترکستان و آوردن کیخسرو و فریگیس به ایران، هنگامی که این سه به کنار جیحون می‌رسند و از باژخواه درخواست کشتی می‌کنند، باژخواه از گیو یکی از این چهار را طلب می‌کند:

نخواهم ز تو - گفت - باژ اندکی
ازین چار چیزت بخواهم یکی
زره خواهم از تو، گر اسپ سیاه
پرستار، اگر بر سرش تاج ماه

(۱۳۸۶: ۳۸۴/۴۴۶/۲-۳۸۳)

خالقی مطلق در بازنگری خود مصرع دوم بیت دوم را به صورت پرستار و گر پور فرخنده‌ماه تغییر داده است (۱۳۹۳: ۳۸۴/۴۳۸/۱). مَثَل این مصرع را به صورت پرستار و گر افسر زَر ماه ضبط کرده (۱۳۵۳: ۲۶۲/۲) و آن را چنین برگردانده است: «تاج زرینی که این جوان همچون ماه بر سر دارد» (۱۸۷۶: ۴۱۷). این مصرع در تصحیح مسکو (۱۹۶۵: ۲۲۷/۳)، کزازی (۱۳۹۰: ۱۴۹/۳)، جیحونی (۱۳۷۹: ۱۵۰۱) به همان صورت پرستار و گر پور فرخنده‌ماه آمده و بهر آن را به صورت پرستار و گرتور فرخنده‌ماه آورده و آن را به صورت «کنیزک را یا [غلام] دلاورِ ماهروی فرخنده» شرح کرده است (۱۴۰۲: ۲۴۰/۷-۲۴۱).

وضعیت نسخه‌ها بر اساس آنچه خالقی مطلق ضبط کرده چنین است: ف: پرستار اگر بر سر تاج ماه؛ ل: پرستار و گر تور فرخنده‌ماه؛ س، لن، ق، پ، لن: و گر این پرستار افسر ز ماه؛ ق: پرستار با تاج رخشنده شاه؛ لی، آ، ل، ل: پرستار و یا پور رخشنده ماه؛ و: پرستار با این غلام چو ماه؛ ب: پرستار گر بر سر سرو ماه؛ س: پرستار گر بر سرش تاج ماه. بنداری این ابیات را چنین برگردانده است: «لا أعبرکم إلا بواحد من أربع إما أن تعطیني درعک أو هذا الفرس یعنی بهزاد أو هذه الجاریة یعنی فریکیس أو الغلام یعنی کیخسرو و أصر علی ذلک». نسخه سعدلو: و گر این پرستار افسر ز ماه و سن ژوزف: پرستار کو بر سر سرو ماه دارد.

خالقی مطلق در خصوص این مصرع توضیح مفصل داده است و نظر دوستخواه را که پور فرخنده‌ماه را در اینجا مرجح دانسته و تور را در دست‌نویس لندن گشته پور تشخیص داده، نامحتمل ندانسته؛ اما همچنان ضبط دست‌نویس استانبول مورخ ۹۰۳ را ترجیح داده است. با وجود این، باز بر سر تور فرخنده‌ماه باز گشته و چنین آورده که «از سوی دیگر **تور** در **ل** نیز بکلی بی‌اعتبار نیست، یعنی گیو در برخورد نخستین خود با کیخسرو^۱، و اکنون کشتی‌بان با دیدن کیخسرو، او را یک جوان ترک گرفته‌اند و غلام در متن بنداری نیز می‌تواند ترجمه «ترک (جوان)» باشد» همچنان که کشتی‌بان فریگیس را پرستار نامیده است^۲. او، در ادامه، تعبیری دیگر را نیز مطرح می‌کند، بدین صورت که منظور از پرستار، کیخسرو باشد و آنکه بر سرش تاجی چون ماه دارد، فریگیس است که در بیت ۳۸۷ افسر ماه نامیده شده است^۳. او همچنین پیشنهاد دیگری هم مطرح می‌کند که «**تاج‌ماه** کلمه‌ای مرکب باشد به معنی "نیم‌تاج، افسر، دیهیم"». ولی از سوی دیگر در بیت ۱۷۲ آمده است که فریگیس پیش از حرکت **تورگ** بر سر گذاشت^۳. با اینحال به گمان نگارنده **افسر ماه** در بیت ۳۸۷ که به فریگیس برمیگردد، غیرمستقیم می‌تواند تأییدی بر این باشد که **برسرش تاج ماه** در بیت ۳۸۴ نیز به فریگیس برمیگردد و در عین حال تأییدی است بر درستی متن ما؛ ولی این تعبیر با ترجمه بنداری سازگار نیست، چون جاریه را در متن او، باید ترجمه پرستار گرفت و او محتملاً در دست‌نویس خود نویسی برابر یا نزدیک به نویسی **ل** داشته بوده است» (۱۳۹۱: ۷۵۷-۷۵۸). با همه این توضیحات، او در نهایت «یا پرستار که فریگیس باشد و یا آنکه تاج بر سر او ماه است یا ماه رخسار او تاج اوست» را برای مصرع پذیرفته است. به رغم اینکه او در تصحیح مجدّد خود از این خوانش عدول کرده و همان «پور فرخنده‌ماه» را در متن نشانده، این توضیحات در ادامه روند بحث به کار می‌آید.

گام نخست در تعیین خوانش اصحّ این مصرع باید این باشد که ابتدا معلوم شود که «پرستار» کیست و بخش دوم مصرع ارجاع به که دارد. نخستین شاهد در اینجا ادامه همین ابیات است:

۳۸۵ بدو گفت گیو: ای گسسته‌خرد	سخن زان نشان گوی کاندر خورد
۳۸۶ به هر باژ اگر شاه شهری بُدی	ترا از جهان نیز بهری بُدی
۳۸۷ و گر مادر شاه خواهی همی	به باژ افسر ماه خواهی همی

۱. یکی چشمه‌یی دید (گیو) تابان ز دور/ یکی سروبالا دل‌آرام پور (ل: دل‌انجام تور) (۱۳۸۶: ۵۵/۴۲۳)

۲. در ادامه مطلب، این بیت و پس و پیش آن آمده است.

۳. فریگیس ترکی به سر برنهاد/ برفتند هر سه بکردار باد (همان، ۱۷۲/۴۳۰)

۳۸۸ سدیگر چو شبرنگ بهزاد را که کوتاه دارد به تگ باد را
۳۸۹ چهارم که جُستی به کشتی زره که آن را ندانی گره تا گره

کشتی‌بان موارد درخواستی خود را از کم‌اهمیت‌ترین می‌آغازد و به مهم‌ترین ختم می‌کند: زره، اسب، پرستار (فریگیس)، کیخسرو؛ و در برابر، گیو از مهم‌ترین می‌آغازد و به نازل‌ترین ختم می‌کند: شاه، فریگیس، اسب، زره (هر کدام در یک بیت از ۳۸۶ تا ۳۸۹)^۱. در ترجمه بنداری هم دقیقاً همین ترتیب رعایت شده است. از این رو، تردید در مورد اینکه شاید منظور از پرستار، کیخسرو باشد، آن‌گونه که خالقی مطرح کرده، روا نیست.

این نکته نیز که فریگیس در بیت ۳۸۷/ افسر ماه خوانده شده، نباید گمراه‌کننده باشد و ذهن را بدان سو برد که بخش آخر بیت ۳۸۴ اشاره به فریگیس دارد. این تعبیر در شاهنامه فراوان استفاده شده و الزاماً وابسته به جایگاه خاصی نیست. ترگ بر سر نهادن فریگیس در بیت ۱۷۲ بنا به دلایلی، افاده این نمی‌کند که بخش پایانی بیت ۳۸۴ به او باز گردد. نخست اینکه ترگ با تاج و افسر یکی نیست و این امکان وجود ندارد که فردوسی این دو را با هم خلط کرده باشد:

چه افسر نهی بر سرت بر چه ترگ برو بگذرد پر و پیکان مرگ

(۱۳۸۶: ۱۵۱/۷: ۸۱۴)

دیگر اینکه اگر فریگیس ترگ بر سر داشته است، بدین معنا نیست که کیخسرو برهنه‌سر بوده باشد و چه بسا بی افسر بودن برای او که شاه ایران خواهد بود، دور از ذهن باشد. او حتی زمانی که هنوز گیو او را نیافته، در آن مرغزار در کنار چشمه تابان دسته‌ای «بوی و رنگ» به مانند تاجی از بیجاده بر سر دارد:

یکی جام پرمی گرفته به چنگ به سر بر زده دسته‌یی بوی و رنگ ...
تو گفתי که با طوق بر تخت عاج نشسته‌ست و بر سر ز بیجاده تاج

(همان، ۵۶/۴۲۳ و ۵۸)

۱. مورد آخر (= زره) را در دو بیت بعدتر بیشتر توصیف می‌کند.

اگر، همچنان که همگان در نهایت پذیرفته‌اند، بپذیریم که بخش پایانی بیت ۳۸۳ اشاره به کیخسرو دارد، باید دید که محتمل‌ترین صورتی که فردوسی ممکن است برای او از زبان کشتی‌بان به کار برده باشد، ضبط کدام دست‌نویس و به چه معناست.

تور منطقاً نمی‌تواند درست باشد؛ از این روی که مگر کشتی‌بان، خود، به جز تور است؟ امکان اینکه باژخواه تورانی کیخسرو را تور نامیده باشد، از حدّ صفر تجاوز نمی‌کند. برای پور فرخنده/رخشنده ماه دو احتمال وجود دارد. نخست اینکه آن را اضافه تخصیصی بدانیم که برای آن، دو احتمال ایجاد می‌شود: یا باید تصوّر کرد که کشتی‌بان که فریگیس را پرستار خوانده، این بار او را به ماه فرخنده/رخشنده تشبیه کرده باشد و این، هم از تناقضی که در بر دارد (پرستار در برابر فرخنده/رخشنده ماه) و هم از جهت اینکه از کجا او تشخیص داده که آن پسر، فرزند فریگیس است، غیرممکن است. یا اینکه باید این گونه پنداشت که کشتی‌بان کیخسرو را به «پسر ماه (قمر) فرخنده/رخشنده» تشبیه کرده باشد که این تعبیر نیز در این بافت، نه منطقی است و نه در شاهنامه نمونه‌ای دارد. احتمال دیگر این است که آن را اضافه تشبیهی بپنداریم: «پسری که همچون ماه فرخنده/رخشنده است» و یا «پسری که همچون ماه فرخنده/رخشنده است». احتمالاً این برداشت چندان بیراه و دور از ذهن نباشد و معنایی سراسر است و بی‌گرفت‌و‌گیر را برساند؛ اما این خوانش در کنار ابهاماتی که دارد، یک ایراد بزرگ نیز دارد و آن این است که در برابر صورت‌هایی که در آنها «تاج» (ف، ق) و «افسر» (س، ل، ن، ق، پ، ل، ن، س، عدلو) و یا صورتهای حاوی «سرو» (ب، سن ژوزف) دارند، شکلی به مراتب ساده‌تر دارد و احتمال اینکه این صورت ساده به دست کاتبان به آن صورت‌های دشوار بدل شده باشد، بسیار اندک است و علاوه بر این، با احتساب تور نسخه لندن و غلام چرم ماه نسخه واتیکان، شش نسخه (لی، آ، ل، ل، ل) در برابر ده نسخه، به لحاظ شمار هم دست پایین را دارند.^۱ بر این اساس، با وجود اقبال عموم مصححان از آن، این صورت ساده‌شده «پور/تور فرخنده/رخشنده ماه» نمی‌تواند چندان اعتباری داشته باشد و باید در میان صورت‌های دیگر به دنبال صورت دشوار اصیل بود. بر سر سرو ماه دو نسخه برلین و سن ژوزف نیز معنایی مناسب ندارد. ماه بر فراز سرو که در شاهنامه با عبارت پردازی‌های کلیشه‌ای و عموماً تکراری نمونه‌های فراوان دارد،^۲ از آنجا که در چنین بافتی و با چنین ساختاری (پرستار و گر بر سر سرو ماه) نمی‌تواند به شخص ارجاع

۱. اگر نسخه‌های بادلیان ۳۶۹، ۳۲۵، پاریس ۴۹۴ را که «پور رخشنده ماه» را دارند و بادلیان ۳۴۴ و ۷۱۶ که به ترتیب «تاج شاه» و «افسر بمه» دارند را نیز به شمار آوریم این برتری شمار همچنان پایدار می‌ماند.

۲. نشست از بر تخت پیروزه شاه/چو سرو سهی بر سرش گرد ماه (۱۳۸۶: ۱/۱۳۰/۱) و نمونه‌های بسیار دیگر.

دهد، عملاً باید به کناری نهاده شود و آنچه می ماند همان صورتهای حاوی تاج و افسر هستند. ضبط مورد اجماع اکثر نسخ (و گر این پرستار افسر ز ماه) هم از آنجا که عملاً چهار چیزی را که کشتی بان درخواست کرده، به سه چیز تقلیل داده، اعتباری ندارد. ضبط نسخه ق (پرستار با تاج رخشنده شاه) حتی اگر «ب» را تصحیفی از «یا» بدانیم، از آنجا که کیخسرو را به تاج او تقلیل داده و نیز کاربرد صفت رخشنده برای شاه، باز فاقد اعتبار می گردد. در نهایت آنچه باقی می ماند همان است که در نسخه س^۲ آمده و اقدم نسخ هم آن را تا حدی (با افزودن ش پس از «سر») پشتیبانی می کند.

این صورت را نه بدان گونه که خالقی مطلق برداشت کرده (آنکه تاج بر سر او ماه است یا ماه رخسار او تاج اوست)، بلکه به صورت «ماهی (= زیبا پسری) (و یا شاید «شاهی») که تاج بر سر دارد» می توان تعبیر کرد، که صورت دیگر آن «تاج بر سر»^۱ است. به کار بردن تشبیه به ماه و استعاره آن برای زنان در شاهنامه عمومیت دارد، اما برای در خصوص جنس ذکور نیز بی نمونه نیست:

همی تافت زان تخت خسرو چو ماه ز یاقوت رخشان به سر بر کلاه

(۱۳۸۶: ۵۴۵/۴۵۹/۲)

همی گفتش ای ماه تابان (=زیر) من چراغ دل و دیده و جان من

(همان، ۶۸۱/۱۳۹/۵)

چنین مواردی که می توان باز هم به آنها افزود، حاکی از این اند که در بیت مورد بحث نیز مانعی برای اینکه مراد از ماه را کیخسرو بدانیم، وجود ندارد. در این برداشت عبارت بر سرش تاج در وصف ماه به کار رفته است به معنای «تاج بر سرش است، آنکه تاج بر سر دارد». چنین کاربردی از چنین عبارت هایی در شاهنامه و آثار دیگران نمونه هایی دارد که شاید در شاهنامه بارزترین نمونه هایش همان عبارت های تکراری مصدر به «چو سرو سهی بر سرش ...» هستند:

بر آمد سیه چشم گل رخ به بام چو سرو سهی بر سرش ماه تام

(۱۳۸۶: ۵۰۷/۱۹۸/۱)

یکی دختری داشت دهقان چو ماه ز مشک سیه بر سرش بر کلاه

(همان، ۱۵۱/۶۴/۷)

۱. وز آن روی تاج بر سر تراو/ که بودیش با شیر درنده تاو (همان، ۶۷۹/۶۹/۳).

بمنظر بهتر از مخبر به مخبر بهتر از منظر ز کیوان در برش جوشن ز گردون بر سرش مغفر
(قطران، ۱۳۶۲: ۱۷۴)

۴. ناز و دو فعل ماضی شرطی

در ماجرای گریختن لهاک و فرشیدورد، برادران پیران و هومان، پس از جنگ دوازده‌رخ، گسته‌م از پی آنها می‌شتابد و آنها را در بیشه‌ای می‌یابد و در نبردی سخت که باعث زخم‌های کاری بر او می‌شود، از پای در می‌آورد. بیژن که از رفتن او آگاه شده، به رغم مخالفت‌های گودرز و گیو، از پس گسته‌م رفته و تن نیمه‌جان او را به سپاه ایران باز می‌گرداند. پس از مداوای بسیار و به کارگیری مهره شفابخش توسط کیخسرو، در نهایت گسته‌م جانی دوباره می‌یابد. کیخسرو چون از بهبود حال او آگاه می‌شود، سخن به ستایش بیژن می‌گشاید که:

به گسته‌م گفتا که تیماردار چو بیژن ندیدم کس از روزگار
گر او رنج بر ناز نگزیندی* ستایش برین گونه کی بیندی*

(۱۳۸۶: ۱۶۵/۴-۲۵۱۷/۱۸؛ ۱۳۹۳: ۱/۷۹۰-۲۵۱۰/۱۱)

ضبط نسخه‌ها از کلمات قافیه بیت دوم چنین است: *س، ل، س^۲ (نیز لن، لی، پ، لن، آ، ب): برمهر نگزیندی؛ (ل: بر مهر نگزیده؛ و: مهر بر رنج نگزیندی)؛ ل: کزو رنج بر مهر بگزیده‌یی؛ ق: گر او رنج بر مهر نگزیدی (!)؛ (ق: گرو رنج و مهر تنش بیندی)؛ متن = ف. ** ل (نیز ل: نشینده‌یی؛ ق: نشیندی)؛ (ق: چون چینی)؛ متن = ف، س، ل، س^۲.

ضبط مूल از بیت چنین است: گرو رنج بر مهر نگزیندی/ ستایش بدین گونه کی بیندی (۱۳۵۳: ۲۴۴۸/۳۱۴/۳). ترجمه مूल، همچون موارد بسیار دیگر، نشان می‌دهد که انکاء صرف به متن مصحح او نمی‌تواند پژوهشگر را به برداشت او از متن راهنما باشد و برای وقوف از برداشت از متن، حتماً نیازمند مراجعه به ترجمه او نیز هستیم. او این دو بیت را چنین ترجمه کرده است: «کیخسرو به گسته‌م گفت که همیشه بیژن را تیمار دارد، زیرا در این روزگار کسی را همانند او ندیده است. اگر او به خاطر مهر و دوستی این همه رنج را تحمل نمی‌کرد، چه کسی می‌توانست خدا را برای نجات تو ستایش کند؟» (۱۸۷۶: ج ۳: ۵۰۲). به فرض هم که تصحیح درست باشد، این ترجمه چه ارتباطی به

۱. نشانه شگفتی از خالق مطلق است.

متن دارد؟ این است که تا به حال هر چه بی مراجعه به ترجمه، به تصحیح مُل ارجاع داده شده، باید به صحت آن تردید کرد.

در تصحیح مسکو این بیت چنین است: کز رنج بر مهر بگزیده‌ای/ ستایش بدین گونه بشنیده‌ای (۱۹۶۷: ۲۳۴/۵: ۲۵۱۵). کزازی هم دقیقاً بیت را همانند ضبط مُل آورده و نگزیندی و بیندی را چنین توصیف کرده است: «ساختهای کهن فعلند در شرط» (ج ۵: ۷۴۰). جیحونی، هم در تصحیح کامل (۱۳۸۰ ک ۲/۸۷۶/۲۲۷۵) و هم در گزیده شاهنامه (۱۳۸۴: ۵۳۵/۹۲۱) بیت را چنین آورده است: گر او رنج بر مهر نگزیدی‌ای/ ستایش بدین گونه نشنیدی‌ای.

جالب این است که نه خالقی مطلق و نه کزازی هیچ یک در مورد معنای بیت توضیحی نداده‌اند و خالقی در واژه‌نامه جلد دهم که این بیت مربوط به آن است، واژه ناز را ثبت نکرده است. او در واژه‌نامه جلد نهم برای آن، دو معنای ارائه کرده است: ۱- آسایش و خوشی و نعمت ۲- عشوه و طنازی، شادابی و دلربایی (۱۳۹۱، ج ۹: ۹۱۴) و از اینجا می‌توان حدس زد که احتمالاً در بیت مورد بحث نیز معنای نخست را برداشت کرده است و البته جز این معنا هم در اینجا نمی‌تواند باشد. با توجه به ازجان‌گذشتگی بیژن در بازگرداندن گسته‌م، سخن کیخسرو جز اشاره به این نیست که او رنج و سختی را بر ناز و راحت و آسایش ترجیح داده است. از این رو در اینجا مهر که انتخاب جیحونی است وجهی ندارد و باید کنار نهاده شود.

اما در مورد افعال بیت حق به دست جیحونی است. جلالیان در مورد افعال ماضی تمنّایی - شرطی کمیاب در شاهنامه، در بیتی از داستان زادن زال و برخی شواهد دیگر بیرون از شاهنامه، پایانه «ی‌یی» یا «ی‌ای» را گونه‌ای خاص در صرف سوم شخص مفرد این افعال دانسته است (۱۳۹۱: ۹۱-۹۳؛ نیز نک احمدی گیوی، ۱۳۸۰: ۲۹۹). می‌توان این بیت را نیز نمونه‌ای دیگر از این ساخت در شاهنامه دانست. در این بیت نیز جمله شامل دو فاعل شرط و جواب آن در زمان ماضی است و فاعل آن دو نیز سوم شخص مفرد (بیژن) است: «اگر بیژن رنج را بر ناز بر نمی‌گزید، کی این گونه مورد ستایش قرار می‌گرفت؟» منظور از این ستایش همان است که در بیت پیش از این بیت آمده است: «از (مردمان) روزگار کسی را تیماردار و غمخوار همچون بیژن ندیده‌ام». با این توضیحات آنچه در تصحیح مُل و خالقی مطلق آمده، به دلیل اینکه زمان افعال مضارع است، فاقد اعتبار است و صورت صحیح بیت باید تلفیقی از تصحیح خالقی و جیحونی باشد:

گر او رنج بر ناز نگزیدی‌ای ستایش بر این گونه کی دیدی‌ای

خالی از لطف نیست به بیتی دیگر از شاهنامه که حاوی واژه ناز است و خالق و کزازی آن را از بیت خارج کرده‌اند، اشاره‌ای شود. رودابه به کنیزکان خویش وعده می‌دهد که اگر آنچه را در مورد رساندن او به معشوق گفتند کاربند شوند:

که این گفته را گر شوی کاربند درخت برومند کاری بلند
که هر روز یاقوت بار آورد برش تازنان در کنار آورد

(۱۳۸۶: ۱۹۰/۱: ۳۸۷-۳۸۸؛ ۱۳۹۳: ۱۱۰/۱: ۳۹۲-۳۹۳)

خالقی بیت دوم را چنین شرح کرده است که: «درختی که هر روز بار خواهد داد و بار خود را به زودی در دامن شما خواهد انداخت (۱۳۹۱، ج ۲: ۲۲۵). کزازی تازنان را تازیان خوانده و چنین آورده است که: «نکته‌ای باریک و شایسته درنگ در بیت ۲۵۳۱، سخنی است که از تازیان رفته است؛ رودابه می‌گوید که اگر پیوند در میانه او و زال سامان و سرانجام بگیرد بهره و سودهای فراوان خواهد داشت و یکی از آنها همبستگی و پیوند در میانه ایرانیان و تازیان خواهد بود...» (ج ۱: ۷۱۸). این دو خوانش و برداشت در برابر ضبط جیحونی که بر اساس تنها نسخه لن^۲ و تصحیف در نظر گرفتن سایر نسخ‌ها، در متن نازتان را نشانده (ج ۰: ۲۰۱) رنگ می‌بازند. «درختی برومند خواهید کاشت که هر روز بار یاقوت می‌هد و شما را بر خوردار از نعمت و راحت و آسایش خواهد کرد». نگارنده این بیت را نیز مؤید نظر جیحونی می‌داند:

بدو گفت کاکنون ز رنج دراز ترا بر دهد بخت آرام و ناز

(۱۳۸۶: ۱۰۰/۴۲۵/۲)

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به توضیحاتی که در ذیل هر یک از موارد چهارگانه فوق آمد، در نهایت، برای مورد نخست، خوانش ذیل پیشنهاد شد:

نیاز نیا یادگار پدر نیا پروریده مر او را به بر

برای مورد دوم، خوانش دشوارتر، اما سازگارتر با متن بدین گونه ارائه شد:

نبندد دو چشم مگر گرد رزم حرام است بر جان من جام بزم

این صورت هم ارتباط معنایی دو مصرع بیت را به درستی بیان می‌کند و هم ضبط دشواری است و هم از ملاحظه و اغراق بیشتری برخوردار است.

در خصوص سومین مورد، همان خوانش مبتنی بر ضبط دشوار نخست خالق مطلق برگزیده شد، اما با برداشتی متفاوت از برداشت او:

زره خواهم از تو، گر اسپ سیاه پرستار، اگر بر سرش تاج ماه
«پرستار و یا ماهی که تاج بر سر دارد.»

صورت پیشنهادی برای مورد آخر تلفیقی از خوانش خالق مطلق و جیحونی است:

گر او رنج بر ناز نگزیدی ای ستایش بر این گونه کی دیدی ای؟

این خوانش هم حاوی صورت دشوارتر ناز به جای مهر است و هم صورت صرفی صحیح افعال را، آن گونه که از زبان فردوسی انتظار داریم، در بر دارد.

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

بیانیه نحوه استفاده از هوش مصنوعی

بدین وسیله به عرض می‌رساند که مقاله ارسالی اینجانب محمدحسن جلالیان چالشتی، با عنوان «پیشنهادهایی در تصحیح چند بیت از شاهنامه فردوسی» حاصل تأملات و تحلیل داده‌ها از جانب نگارنده بوده و در تدوین آن از هیچ یک از ابزارهای هوش مصنوعی استفاده نشده است. تنها موردی که از این ابزارها بهره گرفته شد، ویرایش مقدماتی ترجمه انگلیسی چکیده مقاله است و بس.

منابع

- احمدی‌گیوی، حسن. (۱۳۸۰). دستور تاریخی فعل. دو جلد. تهران: نشر قطره.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.
- بهفر، مهری. (۱۳۹۹). شاهنامه فردوسی، تصحیح انتقادی و شرح یکایک ابیات. دفتر پنجم. تهران: نشر نو.

- جلالیان چالشتری، محمدحسین. (۱۴۰۰). افعال ماضی تمنایی - شرطی کمیاب در شاهنامه. *زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی*. ۲۹ (۹۱)، صص. ۸۳-۱۰۰.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۹۰). *شاهنامه از دست‌نویس تا متن*. تهران: میراث مکتوب.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۹۱). *یادداشت‌های شاهنامه*. سه جلد. تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- دست‌نویس شاهنامه فردوسی کتابخانه بادلیان به شماره 325 Elliot.
- دست‌نویس شاهنامه فردوسی کتابخانه بادلیان به شماره MS Ouseley 344.
- دست‌نویس شاهنامه فردوسی کتابخانه بادلیان به شماره MS Ouseley 369.
- دست‌نویس شاهنامه فردوسی کتابخانه بادلیان به شماره Or. 716.
- دست‌نویس شاهنامه فردوسی کتابخانه پاریس به شماره Suppl. Pers. 494.
- دست‌نویس شاهنامه فردوسی از روی نسخه کتابت اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری قمری (کتابخانه شرقی، وابسته به دانشگاه سن‌روزف بیروت، شماره NC.43) به کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار و نادر مطلبی کاشانی.
- دست‌نویس شاهنامه فردوسی همراه با خمسه نظامی مربوط به سده ۸ هجری قمری (معروف به شاهنامه سعدلو)، چاپ عکسی از روی نسخه متعلق به مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، با مقدمه فتح‌الله مجتبیایی.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغتنامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران - مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۵۳). *شاهنامه*، تصحیح ژول مول. هفت جلد. چاپ اول. تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). *شاهنامه*، تصحیح مصطفی جیحونی. پنج جلد (۰-۴). تهران: گروه انتشارات شاهنامه‌پژوهی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). *شاهنامه فردوسی*، تحریر عربی از فتح بن علی بنداری اصفهانی، ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۴). *گزیده شاهنامه*، تصحیح و گزینش مصطفی جیحونی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *شاهنامه*، تصحیح جلال خالقی مطلق. هشت جلد. تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). *شاهنامه*، تصحیح جلال خالقی مطلق. دو جلد. تهران: سخن.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۹۳۵ هـ - ۱۹۳۲ م). *الشاهنامه*، ترجمه ابوالفتح بن علی بنداری، تصحیح عبدالوهاب عزام. قاهره: مطبعة دار الكتب المصریة.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۹۶۰ - ۱۹۷۱). *شاهنامه*. متن انتقادی، تحت نظر عبدالحسین نوشین. هفت جلد. مسکو: اداره دانش، شعبه ادبیات خاور.

قطران تبریزی. (۱۳۶۲). *دیوان حکیم قطران تبریزی*، از روی نسخه محمد نخجوانی. تهران: انتشارات ققنوس.

کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۹۰). *نامه باستان، ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی*. نه جلد. تهران: سمت.

Non-Persian References

Ferdowsi, A. (1932-1935). *Al-Shahnameh*, translated by Abolfath ibn Ali Bondâri Esfahâni, corrected by Abdolvahhâb Ezâm. Cairo: Dar Al-Kutub Al-Misriyya Press [In Arabic]

Mohl, Jules. (1876-1877). *Le Livre des Rois*. Vol. 1-7. Paris: Imprimerie Nationale. [In French]

Wolff, Fritz. (1965). *Glossar zu Firdosis Schahname*. Berlin: Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim. [In German]

Persian References Translated to English

Azarnoush, A. (1996). *History of translation from Arabic to Persian (from the beginning to the Safavid era)*. Tehran: Soroush Publishing House. [In Persian]

Storey, Ch. (1983). *Persian Literature based on Storey*, translated by Yahya Arianpour et al. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research [In Persian]

Ashkouri, M. bin. A. (1992). *Tafsir Sharif Lahiji*. 4 Volumes. Tehran: Dad Publishing House. [In Persian]

Asil, al-Din. V. (1972). *Moghtar al-Iqbal Soltanieh and Masrad al-Amal Khaqanieh*, research by Najib Mayel Heravi. Tehran: Farhang Iran Publishing House. [In Persian]

Ayazi, M. A. (2013). *Idtnama Tafasir*. Tehran: Nasar Alam. [In Persian]

Zavareh, A. (2014). *Tafsir of Al-Khowas translation*, edited by Dr. Mansour Pahlavan. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]

Pahlavan, M. (2005). The position of Al-Khawas translation among Qur'an interpretations. *Kitab Mah Din magazine*, No. 93-94, pp: 61-64. [In Persian]

Khorramshahi, B. (1998). *Encyclopedia of Quran and Quran Studies*. Vol. 1. Tehran: Publishing friends. [In Persian]

Jurjani, Abul M. (1999). *Jala-ul-Azhan and Jala-ul-Ahzan (Tafsir Ghazar)*, Edited by: Mir Jalaluddin Ermoi. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]

- Scholar, S. N. (1990). *A Thousand Years of Persian Commentary (A Tour of Ancient Persian Commentary Texts with Explanations)*. Tehran: Alborz Publishing House. [In Persian]
- Zavareh Qomshe, Gh. (1991). Tafsir of the translation of Al-Khas. *Ayneh-ye- Pazhoohesh*, Vol. 2, No. 9, pp: 39-47. [In Persian]
- Sands, Kristin Zahra., Movahhesi, M. R. and Afzali Shahri, M. (2015). On the Popularity of Kāshifi's Mavāhib-i' aliyya. *Ayneh-ye- Pazhoohesh*, Vol. 22, No. 128, pp: 39-46. [In Persian]
- Shearani, Abul H. (2007). *Qur'anic researches of Allameh Shearani in the commentaries of Majma al-Bayan*, Ruh al-Jinan and Manhaj al-Sadiqin. 3 volumes. Qom: Bostan Kitab. [In Persian]
- Shokraei, M. and Moezni, A. M. (2005). Introduction to the translation and commentary of Nahj al-Balagheh by Ali bin Hassan Zavarei (commentator of the 10th century Hijri) along with biography and other works of the author. *Journal of Faculty of Literature and Humanities*, University of Tehran, Vol. 56, No. 4, pp: 23-38. [In Persian]
- Shafiei, M. (1970). *Shia commentators*. Tehran: Pahlavi University. [In Persian]
- Aamili, E. (1981). *Tafsir Aamili*. Tehran: Nashr Sadouq. [In Persian]
- Kashani, F. (1972). *Tafsir Kabir Manhaj al-Sadiqin fi Zam al-Makhalifin*, Edited by: Abul Hasan Shearani. Tehran: Islamia bookstore. [In Persian]
- Kashani, F. (1984). *Tafsir summary of Manhaj al-Sadiqin: called the summary of al-Manhaj*, edited by: Abul Hasan Shearani. Tehran: Islamic Publications. [In Persian]
- Kashfi, K. al-Din. H. (1938). *Mohabeh Aliyya with Hosseini's commentary*, edited by: Mohammad Reza Jalali Nayini. Tehran: Iqbal and Partners Publishing House. [In Persian]
- Lahiji, B. M. (1994). *Tafsir Sharif Lahiji*, with introduction and correction: Seyyed Jalaluddin Hosseini Ermoi. Tehran: Dad Publishing House. [In Persian]
- Marafet, M. H. (2000). *Tafsir va Mafsaran*. 2 Vols. Qom: Talmahid Publishing Cultural Institute. [In Persian]
- M. A, H. (1997). *The Roots and Manifestations of Shiism and Isfahan Seminary Throughout History*. Isfahan: Al-Mahdi Propaganda Office (AJ). [In Persian]
- Muvahedi, M. R. (2022). Rowḍat al-Shuhadā of Kāshifi and the Judgments of Some Contemporaries. *Ayeneh-ye- Pazhoohesh*, Vol. 32, No. 191, pp: 195-215. <https://doi.org/10.22081/jap.2021.72312> [In Persian]